

Ходизода, Р., Каримов У., Саъдиев С.
X 74 Адабиёти тоҷик (асрҳои XVI—XIX ва ибтидои асри XX): Ҷанми барои мактабҳои олии. Р. Ходизода, У. Каримов, С. Саъдиев.—Душанбе: Маориф, 1988.—416 с.

Дар ҷанми мазкур таҳлили ҳамаҷарафои давраи оварда шудааст, ки дар он намоёндоғони адабиёти асрҳои XVI—XIX ва ибтидои асри XX-и тоҷикӣ фарс асарҳои беҳтарини ҳудро офаридаанд.

Ходизода, Р., Каримов У., Саъдиев С.
История таджикской литературы XVI-начала XX вв.

X $\frac{4603000000 - 57}{504(12) - 88}$ 73 — 87

ББК 83.3 тоҷик

© Нашриёти «Маориф», 1988

АДАБИЁТИ АСРИ XVI

Дар сарзамини Мовароуннахру Хуросон ва Эрон дар натиҷаи ҷангу низоъҳои зиёди дохилию хориҷии сулолаҳои темуриёну шайбониён ва сафавиён ду давлати бузурги феодалӣ—Шайбониён ва Сафавиён ба вучуд омаданд. Ин ду давлат аз ҷиҳати мақсадҳои сиёсӣ этикоди динӣ комилан муқобили якдигар воқеъ гардида буданд. Ин ду давлат ба мақсадҳои сиёсии истилогаронаи худ ҷанбаи диниро ниқоб гирифта, аз ҷиҳати асри XVI то солҳои ҷилуми он махсусан, барои ба даст овардани сарзаминҳои ҳосилхези Хуросон чандин бор муҳорибаҳои шадидаи сиёсӣ динӣ ба амал оварданд. Саркардагони ин ду давлат дар муборизаҳои байниҷаҳонӣ мардуми бисёреро истеҳсолгарро ба аскарӣ ҷалб мекарданд, барои харҷи ҷангҳо аз аҳолии андозҳои бешумор меситониданд ва сарзаминҳои ободро ба майдони муҳорибаҳо табдил меоданд. Дар ин гуна ҳолатҳо аз ҳама зиёдтар мардуми шаҳру деҳот—хунармандону деҳқонон ва аҳли фазлу қамоли мамлакат талафоти беқиёсе дида, аксар маврид тӯмаи шамшери истилогарони шайбонию сафавиён мегаштанд.

Ба касофати ин ҷангҳои хонумонсӯз диёри Хуросон, ки ақсари мутлақӣ аҳолияш тоҷикон буда, бо урфу одат ва ягонагии психологӣ худ аз тоҷикони Мовароуннахр тафовуте надоранд, ба ҳайати давлати сафавиёни Эрон мулҳақ гардид. Дар ақсари ҷунун табодулотии сиёсӣ адабиёти ягонаи форсу тоҷик асосан ба се ҳиссаи ҷудоғона тақсим шуд ва тадриҷан эҷодиёти адибони сарзамини Эрон бо номи адабиёти форс ва адибони сарзамини Мовароуннахр ба унвони адабиёти тоҷик шўҳрат ёфтанд. Дар ин ҳангом дар сарзамини Ҳиндустон махсусан, пас аз таъсиси ёфтани давлати Темуриёни Ҳинд ба забони форсӣ адабиёти ҳосае нашъунамо кард, ки он дар илми адабиётчиносӣ ба унвони адабиёти форсизабони Ҳиндустон шинохта шуд.

Аз аввалҳои асри XVI сар карда, нашъунамо ва ривоби ин се адабиёт, бо вучуди анъанаҳои зиёда аз панҷасраи худ, ба

вазъи ҳаёти иҷтимоию сиёсӣ, маънавӣ ва ҳатто муносибатҳои бо илму адаб доштаи фармонфармоёни кишварҳои Мовароуннаҳр, Эрон ва Ҳиндустон алоқаманд гаштанд.

Мо адабиёти Хуросонро то солҳои панҷоҳуми ин аср аз адабиёти Мовароуннаҳр ҳаргиз ҷудо тасаввур карда наметавонем. Чунки аввалан, ин адабиёт давоми бевоситаи мантиқии адабиёти форсу тоҷик ва махсусан, мактаби адабии Ҳирот буда, сарнавишти он ҳам дар шакл ва ҳам мундариҷаи навъҳои адабӣ аз адабиёти ин марҳилаи тоҷик ноғусистанист. Сониян, ин адабиётро муллияфони сарчашмаҳои адабӣ таърихӣ, ҷунончи Восифӣ, Фаҳрии Ҳиротӣ, Ҳакимшоҳи Қазвинӣ, Соммирзои Сафавӣ ва Ҳоча Ҳасани Нисорӣ як таркиби ҷудонопазирӣ адабиёти Мовароуннаҳр донистаанд.

Мо дар бораи адабиёти асри XVI тоҷик муҳокима меронем. Холо ин ҷо аз хусуси адабиёти давраи сафавияи Эрон ва адабиёти форсизабони Ҳиндустон бевосита сухан намеронем.

Пеш аз он ки мо дар бораи ҳаёти маданияи адабӣ ва аҳволу ашъори адибони асри XVI маълумот диҳем, зарур донистем, ки ба таври мухтасаре муҳимтарин сарчашмаҳои адабӣ таърихӣ ин давраро аз назар гузаронем.

Дар вақти тадқиқи ҳаёти маданияи адабӣ ва чигунагии аҳволу ашъори адибони асри XVI тоҷик аҳамияти маълумоти сарчашмаҳои адабӣ таърихӣ мӯътамади ин давр махсусан, ду тарҷуман «Маҷолис-ун-нафос»-и Навоӣ, боби «Зикри фузалои муосирин»-и «Ҳабиб-ус-сияр»-и Хондамир, «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ, тазкираи «Тӯҳфаи Сомӣ»-и Соммирзои Сафавӣ, «Музаққир-ул-аҳбоб»-и Ҳоча Ҳасани Нисорӣ, «Тазкират-уш-шуаро»-и Муҳаммади Мутрибӣ ва «Тӯҳфат-ус-сурур»-и Дарвешалӣ хеле бузург аст. Ба ҷуз ин, дар омӯзиши чанд масъалаи муҳимми адабиёти ин давр (мавзӯ, услуби бадеӣ, жанрҳои адабӣ) ва нуктаҳои алоҳидаи ҳаёту эҷодиёти намоёндагони ҷудоғонаи он маълумоти тазкираи «Ҳафт иқлим»-и Амин Аҳмад, «Майхона»-и Абдулнаби Фаҳруззамонӣ, «Хайр-ул-баён»-и Ҳусайн биҳни Ғиёсиддин, «Тазкират-ут-таворих»-и Абдуллои Қобулӣ ва асарҳои таърихӣ «Шарафномаи шоҳӣ»-и Ҳофизи Таниш, «Мунтахаб-ут-таворих»-и Абдулқодирӣ Бадонӣ ва «Табакоти Акбарӣ»-и Ҳоча Низомиддини Аҳмад низ хурд нест. Ин ҷо тавсифи мухтасари ҳамаи он маъхазҳои адабии таърихиро овардан душвор аст. Бинобар ин тавсифи мухтасари чанд маъхазҳои муҳимтаринро меорем, ки бидуни маълумоти онҳо адабиёти асри XVI тоҷикро тасаввур кардан мумкин нест.

Тарҷумаҳои «Маҷолис-ун-Нафос»-и Навоӣ

Дар омӯхтани адабиёти аввалҳои асри XVI тоҷик ба ҷуз асли маҷлисҳои сеюм, чорум, шашум ва ҳафтуми «Маҷолис-ун-нафос» ду тарҷумани форсии он аҳамияти калони илмӣ доранд. Навоӣ «Маҷолис-ун-нафос»-ро дар

соли 896/1491 — 92 тамом намуда, соли 903/1497 — 98 дубора ба он иловаҳо дохил карда буд. «Маҷолис-ун-нафоис» шарҳи аҳволу ашъори 458 нафар шоири асри XV ва ибтидои асри XVI-ро дар бар мегирад. Ин асар аз туркии ҷиғатой ба забони форсию тоҷикӣ дар як муддати кӯтоҳ ду бор тарҷума шуд, чунки аксари адибони шомии «Маҷолис-ун-нафоис» намояндагони адабиёти форсу тоҷик буданд. Асли ин асар аз ҳашт маҷлис иборат аст. Бори нахуст ин асарро соли 928/1521 — 22 шоири давраи Таҳмосби сафавӣ Фаҳрӣ бинни Султон Муҳаммади Амӣрӣ, ки машҳур ба Фаҳрии Ҳиротӣ аст, тарҷума намудааст. Фаҳрӣ номи тарҷумаи асарро «Латоифнома» мениҳад. Вай ҳафт маҷлиси аввалро ба ҳафт «латоиф» табдил дода, маҷлиси ҳаштумро саҳт ихтисор мекунад ва аз 164 байти туркии Султон Ҳусайн танҳо 2 байт нигоҳ медорад. Мутарҷим бар асар маҷлиси нӯҳумро афзуда, дар навбати худ ин маҷлисро боз ба нӯҳ қисм ҷудо мекунад ва дар қисми нахустӣ он аз аҳволи ашъори Алишери Навоӣ маълумот меорад, ки ин дар асари худӣ Навоӣ набу. Дар қисми дуюми маҷлиси нӯҳум зикри латоифи 12 нафар «содати узум» омадааст. Дар қисми сеюм зикри латоифи 17 нафар «уламои ислом» омада, дар байни онҳо номи Насими Фарҳорӣ, Ҳоҷа Ҳошими Бухорӣ ва Оғаии Хуросонӣ мавҷуд аст. Дар қисмҳои чоруму панҷум дар бораи 17 нафар уламову фузало, ҳамчун Ҳасаналии Ҳиротӣ, Лоқи Самарқандӣ, Муҳаммади Хандон маълумот додааст.

Қисми шашуми иловаи Фаҳрӣ назар ба қисмҳои дигари равзай нӯҳум калон буда, дар он зикри латоифи 117 нафар аҳли адаби «соири авом» омадааст, ки аз онҳо 67 тан, ба мисли Ҳайдарӣ Қулчапаз, Файзии Қордгар, Мирами Сиёҳ аз шаҳри деҳқонҳои Хуросон: 29 нафар, ҳамчун Вола, Хумоӣ, Васфӣ, Рухӣ, Нодир ва Лутфӣ аз Мовароуннаҳр буданд.

Ҳамин қисми «Латоифнома» дар омӯхтани адабиёти аввалҳои асри XVI Хуросону Мовароуннаҳр назар ба қисмҳои дигари он аҳамияти бештар дорад. Аз 117 шоири ин қисм 20 нафар, ба мисли Ҳасаналии равшангар, Ҳоҷии Ғулафурӯш, Хулқии баззоз, Содиқи гилқор, Ҳоҷӣ Муҳаммади нақош намояндагони аҳли санъату ҳунар буданд. Дар қисмҳои ҳафтум ва ҳаштуми равзай нӯҳум зикри 18 нафар вазир омадааст. Ба ин тарик, Фаҳрии Ҳиротӣ, дар маҷлиси нӯҳуми «Латоифнома» аз аҳвол ва ашъори **188 шоир ба таври мухтасар овардааст**, ки аксари онҳо дар охири асри XV ва аввалҳои асри XVI умр ба сар бурдаанд.

Тарҷумаи дуюми «Маҷолис-ун-нафоис» дар соли 925/1522 — 23 дар Истамбул аз ҷониби Муҳаммад Ҳакимшоҳи Қазвинӣ сурат гирифтааст. Ҳакимшоҳ табиби шоҳи Туркия Султон Салимхон (1512—1520) буд. У номи маҷлисҳои асарро ба «биҳишт» гардондааст. Ҳафт биҳишти аввали асар мувофиқи завқи мутарҷим гоҳ мухтасар ва гоҳ бо иловаҳо тарҷума шудааст. Иловаҳои Ҳакимшоҳ дар шарҳи аҳволи адибони Ирок

бештар аст. Аз хусуси аҳволу ашъори адибони Хуросону Мовароуннаҳр қайдҳои мутарҷим чандон зиёд нест. Масалан, ӯ ба шарҳи аҳволи Хилолӣ хеле кам илова дохил карда бошад, оид ба Дарвешӣ Деҳакӣ, ки аз вилояти Қазвин аст, иловаҳои бисёр дохил кардааст. Дар тарҷумаи Ҳакимшоҳ бихишти ҳаштум материали аксар тозаро дар бар карда, таркибан ба ду равза чудо мешавад. Дар равзаи аввал оид ба 68 нафар шоири қадим ва дар равзаи дуюм доир ба шарҳи аҳволи 81 тан шоири давраи худ, ба мисли Баҳоваддини Адой, Абдуллои Шабистарӣ, Шамсиддини Ҳамдӣ, Бақои Самарқандӣ, Девонӣ Балхӣ, Носири Нишопурӣ ва шоира Рӯзбеҳа маълумот меорад, ки аксари ин адибон аз Мовароуннаҳру Хуросон буда, дар ҳаёти адабӣ саҳми арзанда гузоштаанд. Аз байни ин 81 тан шоири муосири Ҳакимшоҳ 12 нафар ҳамчун Ҳабиби Қошиқор, Ғиёсиддини Саббоғ, Аёнии пӯстиндӯз ва Ҳалвоӣ намояндагони аҳли санъату ҳирфат буданд.

Сарчашмаи дигари адабӣ, ки мантиқан «Тӯҳфаи Сомӣ-и Сом-давоми «Маҷолис-ун-нафоис» буда, маълумомирзои Сафавӣ ти он дар омӯхтани адабиёти нимаи аввали асри XVI тоҷик арзиши калони илмию адабӣ дорад, «Тӯҳфаи Сомӣ»-и Соммирзои Сафавӣ аст. Соммирзо тазкираашро, мувофиқи гуфти худ, дар соли 957/1550 шурӯъ намуда, ба андак танаффус ба итмом мерасонад. Соммирзо писари шоҳ Исмоили сафавӣ аст. Ӯ соли 923/1517 дар Табрез ба дунё меояд ва соли 975/1567 ҳангоми маҳбусӣ дар қалъаи Қаҳқаҳа ҳалок мегардад.

Тазкираи «Тӯҳфаи Сомӣ» дар пайравии «Маҷолис-ун-нафоис» таълиф ёфта, муаллиф ҳар боби онро «саҳифа» номидааст. Навоӣ дар ҳудуди ҳашт «маҷлис» доир ба 458 нафар ва Соммирзо дар доираи ҳафт «саҳифа» аз хусуси аҳволу ашъори 703 тан адиби муосири худ маълумот додаанд. Дар тазкираи Соммирзо номи адибон мувофиқи тартиби табақоти иҷтимоии худ ҷой гирифтааст. Дар саҳифаи якум шарҳи аҳволу ашъори подшоҳу шоҳзодагон, саҳифаи дуюм табақаи содот, саҳифаи сеюм вузарои мукаррам ва дар саҳифаи чорум козию муншиёни хушнавис дарҷ ёфтаанд.

Саҳифаи панҷуми «Тӯҳфаи Сомӣ» қисмати аз ҳама муҳимтарини асар буда, дар он шарҳи аҳволу ашъори шуарои номӣ ва муҳимтарини замона мундариҷ аст. Ин боб аз ду «матлаъ» иборат буда, дар матлаи аввал «зикри кубарои шуаро ва уламон балоғатимтимо... Ҳамагӣ 88 нафар омада, аз онҳо 38 тан, ба монанди Хилолӣ, Ҳотифӣ, Биноӣ, Ҳайратӣ, Гулханӣ, Ҳайдари Қулчапаз, Оғаҳии Хуросонӣ, Наҷмиддини Қавқабӣ ва Ҳисоми Қарокӯлӣ, асосан дар Хуросону Мовароуннаҳр зиндагӣ кардаанд.

Дар матлаи сонӣ номи 281 адиб зикр ёфта, аз ҷиҳати ба-ромади иҷтимоӣ намояндагони табақаи поёну миёнаи ҷамъият будаанд. Аз байни ин миқдор адибон 62 нафар, чунончи Ва-